

Исмаилова Б.Т.

УЛУТТУК АДАБИЯТТАГЫ КӨРКӨМ СӨЗ ДЕВАЛЬВАЦИЯСЫ

Исмаилова Б.Т.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

B. T. Ismailova

DEVALUATION OF ARTISTIC IN THE LITERATURE OF KYRGYZ

УДК: 800.866:001/37

Макалада кыргыз адабиятынын мисалында советтик мезгилдеги псевдоадабияттык көрүнүштөрдүн жайылышына шарт түзгөн көрүнүштөр талдоого алынат.

Негизги сөздөр: *адабият, советтик идеология, псевдоадабият, өркүндөтүлгөн өнүгүү, халтура, адабий сын.*

В статье на примере кыргызской литературы рассматриваются причины и условия распространения псевдо-литературных явлений.

Ключевые слова: *литература, советская идеология, псевдолитература, ускоренное развитие, халтура, литературная критика.*

In the article on the example of Kyrgyz literature, consider the causes, conditions distribution pseudo-literary phenomenon.

Key words: *literature, soviet ideology, pseudo-literary, accelerated development, pot-boiler, literary criticism.*

“Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?...” аталышындагы макала К.Бобуловдун адабий сынчылык ишмердигиндеги эле эмес, дегеле кыргыз адабий сынындагы мыкты үлгүлөрдүн бири. 1958-жылы “Ала-Тоо” журналынын №10 санында жарык көргөн бул макала ошол учурга карай бышып жетилип, өзүнө көңүл бурулушун талап кылып турган, улуттук поэзиябыздын өнүгүшү үчүн практикалык мааниси өтө жогору, зарыл, актуалдуу маселеге арналган. Себеби, дал ушул 50-жылдардын ичинде советтик адабиятчы көркөм сөз девальвациясы өзүнүн апогейине жеткен. Улут маданияты, ар намысы адабият тазалыгы үчүн күйүп-бышкан К.Бобулов адабиятыбыздагы мына ушундай терс көрүнүштөргө эч убакта кайдыгер карап тура алган эмес; граждандык активдүүлүгү сынчылык активдүүлүгү менен шай келген сынчы адабиятты артка тартып жаткан көрүнүштөргө аттанып түшүп, алардын “илдетин” жаземдебей таап, тайсалдабай бетине айтат. “Адабий сында сылыктык, достук менен кеңеш айтуу жакшы жөрөлгө. Ушул салтты улантуу керек, - дейт К.Бобулов, – эгерде бир жакшы жаш акын чыгармачылыгында натура багытта, же натура көз карашта болсо, адашып жүрсө, же өзүнүн тигил же бул жанрда үнүн таппай, улам изденүү жолунда болсо, аны туура жолго салыш үчүн тилдөөнүн кереги жок, орой айтуунун кереги жок, ага түшүндүрүү методу менен жардам берүү сынчынын милдети. Бирок, адабиятты атайын оокат кылуунун булагы катарында көрүп, уят-сыйытты жыйыштырып койгон кишиге кантип сыпайы мамиле кылууга болот! Жок. Мен андай “камкордукка”, сылыктыкка каршымын” [1]. К.Бобулов күйүп-бышып айткандай, “түртө салса кулап кетчү ыр

уйкаштары, далай жолу кайталанып, кулактын мазасын алган кургак сөздөрдөн” турган ыр жыйнактарынын мамлекеттик басмалардан эч кандай тоскоолдуксуз биринин артынан бири чыгып жатышы, окурмандык эстетикалык табити, адабияттын келечеги үчүн тынчсыздангандар үчүн көз жумуп койчу нерсе эмес эле.

Макаланын өз дооруна өтөгөн кызматы, адабий процесстен алган орду жана таасирине объективдүү баа берүү үчүн бул жерде да ошол сын макаланын жазылышына түрткү болгон көрүнүштөр, алардын тарыхый тамыры жөнүндө кыскача экскурс берүүнүн зарылдыгы бар.

Кыргыз профессионалдык жазма адабияты улуттук көркөм сөз өнөрүнүн табигый өнүгүүсүнүн натыйжасында келип чыккан көрүнүш эмес. Ал мамлекеттик коммунисттик идеологияны коомчулукка жайылтуунун натыйжалуу, таасирлүү жолу катары атайы жаратылып, тездетилген темпте өнүктүрүлгөн. Албетте, мындай “атайлап жаратуу”, “тездетилген темпте өнүктүрүү” кыргыз маданияты үчүн көп жакшы нерселерди бергендиги таныйлыгы чындык. Бирок, асмандан түшө калгандай “капыстан пайда боло калуу”, “тездетилип өнүгүү” көптөгөн жакшылыгы менен катар терс көрүнүштөрдү да коштой келээрин турмуштук жөнөкөй тажрыйбадан деле байкаса болот. Биринчиден, капыстан пайда боло калган, оңой колго тийген нерсенин барк-баасын ар ким эле түшүнө бербейт, экинчиден, ал көптөгөн түшүнбөстүктөр, тайыздыктар менен коштолушу мүмкүн, үчүнчүдөн, оңой колго тийген нерсеге карата жоопкерчилик көбүнчө жетиштүү деңгээлде болбойт, төртүнчүдөн, оңой олжого кызыккандар, ага ыңгайлашып жашоого умтулгандар ар качан четтен табылат. Кыргыз жазма адабиятынын “капыстан жаралып”, “тездетилип өнүктүрүлүшүнө” байланыштуу, бул көрүнүш өзү менен коштоп ала келген кемчиликтер туурасында советтик система урап, аны менен кошо советтик адабият, социалисттик реализм методу деген көрүнүштөр өзүнүн активдүү жашоосун токтоткон мезгилден көп узабай, алгачкылардан болуп тажрыйбалуу окумуштуу К.Асаналиев өз пикирин билдирген эле: “Көп улутту совет адабияты” деп аталган феноменди аныктоо жана түшүнүү максатында “өркүндөтүлгөн өнүгүү” (“ускоренное развития”) деген сыяктуу дефиницияда учурунда ойлонулуп табылды. “Өркүндөтүлгөн өнүгүү” деген түшүнүк бул “нормалдуу”, табигый жолу менен келген кадимки дүйнөлүк адабияттардан айырмаланып, античный, орто кылым, кайра жаралуу доорлорун “аттап”, түз эле

азыркы замандын “эң алдынкы”, “эң прогрессивдүү” (совет адабияты өзүн ушундайча жарыялаган) адабиятына, социалисттик реализм адабиятына көтөрүлүү дегендикти билдирет. Мындай караганда, байыркы эпостун, оозеки поэзиянын күчтүү кучагынан дээрлик чыкпай жатып, түз эле социалисттик реализмдин дооруна өтүп кеткен адабият (маселен, кыргыз адабияты), ырасында эле “өркүндөтүлгөн өнүгүү” деген мүнөздөмөгө, дефиницияга толук туура келет. Бирок, дагы кайталаймын, дал ушул “өркүндөтүлгөн өнүгүү” дегендин өзү аномалиябы, же закон ченемдүүлүкпү?

Мурда традициялуу жазма, басмасы жок кыргыз сыяктуу элдерде жаңы маданияттын өнүгүшүнө бүткүл шарттар өзүнөн-өзү жаралып, дегеле болбогон мүмкүнчүлүктөр ачылды. Натыйжада, бул улуттук жаңы маданият өз топурагына өзү таштаган үрөөндөн өнүп чыкпады, ал (жаңы маданият) кудум реципиент (реципиент – кабыл алуучу, башка бирөөнүн канын же кандайдыр бир органдарын оорудан айыгуу же дагы башка себептерден улам кабыл алуучу – Б.И.) катары сырттан эмне алып келип, кандайча орношурса, дал ошондой кабылдоо жолу менен пайда болду, кыска мөөнөттүн ичинде (башка бир тарыхый шарттарда нечен жүздөгөн, миндеген жылдарды камтыган) “формасы улуттук, мазмуну социалисттик” деп аталган улуттук жазма адабият, өзүнүн бүткүл жанрлары жана түрлөрү менен келип чыкты.

Жаңыдан көз жарган жаш маданият түшүнө кирбеген “советтик”, “социалисттик реализм” деген сыяктуу кол жеткис бийик дефинициялар менен аныкталгандан кийин, ал өзүн “жараткан” социалдык – коомдук түзүлүштүн толук көз каранды детерминативине айланды, алдын ала даярдалган эреже-көрсөтмөлөрдүн жылчыксыз темир торуна туш келди, жөнөкөйлөштүрүп айтканда, улуттук адабияттын өнүгүшүнө кадимкидей эле инкубатордук шарт түзүлдү” [2, 80-81].

К.Асаналиев андан ары инкубатордук шартта жаралган көпчүлүк акын-жазуучулар узак жылдар – отузунчу, кыркынчы, элүүнчү, а түгүл алтымышынчы жетимишинчи жылдарда да жазма көркөм адабият деген эмне, реалисттик адабият, адабий көркөм метод деген эмне экендигин түшүнө алышпагандыгын айтат. Акын-жазуучулардын китептери биринин артынан бири басылып, окурмандарга тартуулана баштаган мезгилдеги (маселен, отузунчу жылдардын ичинде, б.а., он жыл аралыгында эле А.Токомбаевдин 11 аталыштагы китеби, Ж.Бөкөнбаевдин 15 китеби басмадан жарык көргөн) чыгармачылык “жемиштер” туурасында мындай делет: “Кыргыз жазуучусу бул мезгилде, чынын айтсак, реалисттик көркөм чыгарманын уңгулуу түпкү максатын (предназначение), нукура табиятын андап билип, ажыратып өздөштүрө элек эле. Ал эстетикалык түшүнүктүн тардыгынан жана бир беткейлигинен ар түрдүү саясий өнөктүктү, чакырык – көрсөтмөлөрдү турмушта кандай болсо, дал ошол калыбында. “каймагын бузбай”, тикеден-тике чагылдырууга аракеттенген” [3, 91].

Акын, жазуучулардын көбү айланада болуп жаткан окуяларды, жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү, эмгекчилердин жетишкендиктерин, партиянын даанышман жетекчилигин, советтик коомдун адилеттүүлүгүн – болгонун болгондой, түшүнгөнүн түшүнгөндөй айтууну поэзия, көркөм чыгармачылык, социалисттик реализм дешти. Ушундай түшүнүк менен жаралган “поэзия” көбүнчө импровизациялык эски ыкма менен уйкаштырылган жаңы турмуш баяны, жаңы турмуш көрүнүштөрү, жаңыча дидактика болду. Ушул планда улуттук поэзияда, тескерисинче, “бир кадам алга, эки кадам артка” “өнүгүү” болгон дешке да болот. Себеби, эл алдында төгүп ырдаган акын элдин сынынан сестенет, сөз таппай калып, же туура эмес айтып алып, же уйкашын келтире албай эл алдында уят болбоюн деп, өз өнөрүнө жакшы ишене албаган акын эл алдына чыкпайт, чыкса да алдын ала даярдап, көңүлүнө жат кылып алган азыноолак ыры, төкмөсү менен чектелет. Ал эми уйкашкандын баарын ыр деп түшүнүп алган жазмакер үчүн “кагаз баарына түтөт”, өзү окурмандан алыс, китеп болуп чыккан ырды “жакса окусун, жакпаса окубай койсун, жактырыш-жактырбаш окурмандын проблемасы” деп түшүнөт. Кагаз “шаштырбайт”, кааласа ырын беш куплет, кааласа беш бетке чейин чокот, отуруп-отуруп уйкашкан саптардын тизмегин узарта берүүгө да болот. Анан калса калем акы ар бир саптын эсебине жараша төлөнүп турганын эске алсак, чыгармачылык “түшүмдүүлүккө” умтулуунун материалдык кызыкчылыгы да оңой “жоо” болгон эмес. Албетте, сөзгө сөздү кураштырганга шыгы бар жазмакердин калеминен анда-санда кадыресе поэзиянын белгилери бар дурус саптар, ырлар жаралып да калат. А бирок алардын басымдуу бөлүгүн уйкаштык менен жазылган карапайым сөздөр, сүйлөмдөр, ойлор, сүрөттөөлөр, билдирүүлөр кебетесиндеги поэзияны айланчыктаган аракеттерден алыс узай алышпайт. Прозалык чыгармачылыкта деле ушундай көрүнүштөр. Эгерде кыргыз адабиятынын элүүнчү жылдардагы он жылдык түшүмүн карап көрө турган болсок, кызыктуу фактыларга туш келебиз. Чыгармачылыгын 20-30-жылдарда баштап, кандайдыр бир нукка түшүп калган акын, жазуучуларыбызды мындай коелу, чыгармачылыгын 40-жылдардын аягы 50-жылдары, ал түгүл 50-жылдарды ортолоп барып баштап, алгачкы чыгармасын жарыялоого батынгандар китебин басмадан чыгаруу жагынан улуу муундагылардан ашып кетпесе, кем калышкан эмес. Маселен, он жыл ичинде Н.Байтемировдун 13 китеби, М.Жангазиевдин 17 китеби, Т.Байгабылов, Ш.Бейшеналиев, К.Жусупов, С.Жусуев, Б.Сарногоевдин ар биринин бештен китеби жарык көргөн [4]. Бул авторлорго кошумча улуу муундагы акын, жазуучулар, маселен, К.Акаев (7 китеп, чыгармачылыгын 40-жылдары баштаган), К.Маликов (8 китеп), Т.Сыдыкбеков (5 китеп), А.Токомбаев (8 китеп), Т.Үмөталиев (12 китеп) ж.б., Ошондой эле элүүнчү жылдары эки-үчтөн чакан китепчелерин чыгарып, бирок, бүгүнкү күндө андай китептин да, автордун да болгондугу эч кимдин эсинде калбаган канчалаган жазмакерлердин китептери басылды. Албетте, ал жылдары (андан

кийинки, мурунку он жылдыктарда деле) жарык көргөндөрдүн баары эле жараксыз деп айтууга болбойт, бирок, алдыраакта айтылып өткөндөй, алардын тең жарымы. (балким андан да көбү) көркөм адабият эмес, а анын айланасындагылар деп айтсак анчалык деле аша чапкан болбойбуз.

Ырас, “көркөм чыгарма” деп китеп жазгандардын көбү ак ниет, адал ой менен эле чыгарма жаратып, элге, коомго кызмат өтөгүсү, окурмандардын көңүлүн буруп, кыйын акын, жазуучу деген атакка жеткиси келген. Бирок, жазма адабий салт, адабий билим, тажрыйбанын, эстетикалык туюм, камылганын, жазуучулук талантын кемчилдигинен тийиштүү деңгээлге көтөрүлө алышпады. Ошондой эле алардын арасында сөздү сөзгө улай билүүчүлүк анча-мынча жөндөмдүүлүгүн же өзүн-өзү тааный элек сокур талантын ашыкча пайдаланып, шылуундук менен акындык өнөрдү кызыл кулактыкка (соодакерчиликке) айлантып жибергендер да көп болду. Адабий процесстеги ушундай терс көрүнүштөргө ачуусу келген акын Райкан Шүкүрбеков 1957-жылы “Кыргызмамбастан” жарык көргөн “Ырлар жана тамсилдеринде” “Ала-Тоону алты араба кылып жазып салган” халтурщик калемдештерине арнап “Халтурщик “досума кат” деген ырын жолдоду. Мисалы, “Тоо дегенди баштап алса болду, андан ары: “көгүң сонун Ала-Тоо, чөбүң сонун Ала-Тоо”, андан ары өзүң сонун, сөзүң сонун, демиң..., элиң... деп, “калеми өзү ала качып” кете берчү тизгини жок замандаштарын сатиранын тили менен төмөнкүдөй сынга алды:

“...Ала-ала-ала-тоо,
Тоо-тоо-тоо,

Оо-оо-оо...” – деп таппай туруп калат,
О, досум жолду оңой эле табат.
Ала-Тоого аягына “О” болсо болду,
Өзүнүн башканын баарын жармаштырат,
Айла канча, ошо да басылып чыгат.
Экинин бири боло бербейт акын,
Ыр мазмундуу, терең ойлуу болсо жүрөккө
жакын” [5, 39].

Мындай көрүнүштөрдү Мидин акын да “Владимир Маяковскийге “Акындык отчет” поэмасында, “Адабияттык парад” ырлар түрмөгүндө сынга алды. Маселен, акындын “Адабияттык парадындагы” адабиятчы Өмүркул Жакишевге арналган ыр саптарынан эле халтурага күрөш ачуу маселеси эбак эле бышып жетилгендигин, улуттук адабият халтура “оорусуна” каршы “дезинфекция” жүргүзүүчү курч адабий сынга муктаж экендигин ачык эле түшүнүүгө болот.

К.Бобуловдун сын макаласы – өз учурундагы адабий кырдаалдын талабына шайкеш, бутага дал тийгендей курч жазылган адабий сындын мыкты үлгүлөрүнүн бири.

Адабияттар:

1. Бобулов К. Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?.. // Ала-Тоо. - 1958. - №10.
2. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - Бишкек, 1995. - 80-81-б.
3. Аталган эмгек, 91-б.
4. Писатели Советского Киргизстана: Справочник. // Составители: К.Ботояров, Р.Момунбаева. - Фрунзе, 1989.
5. Шүкүрбеков Р. Райкан: Тандалмалар. / Түз.: А.Өмүрканов. - Бишкек, 1997. - 39-б.

Рецензент: д.филол.н., доцент Кадырманбетова А.